

L'ORIGEN IBÈRIC DELS VOCONI DE SAGUNTUM

Manuel Civera Gómez

1. Les inscripcions dels Voconi de les escales de Santa Maria

A la revista Arse 58 es publicà un article sobre les dues inscripcions dels Voconi de Sagunt reaprofitades en l'empit de les escales de l'església de Santa Maria i alertava perquè es protegiren, almenys durant les obres del carrer dels Cavallers. Ho celebre i felicite els autors per reemprendre l'estudi dels Voconi, un dels llinatges més importants de Saiganda (Zakanda, Zakynto, Saguntum). L'article, a més de rectificar les dimensions de les pedres amb inscripció que donà Corell, valora el patrimoni històric de Sagunt i difon la història de la ciutat en època romana amb tot el que això significa en l'àmbit cultural i social.¹

Els autors de l'article tenen tota la raó quan afirmen que les inscripcions dels Voconi no han gaudit de la protecció i divulgació que es mereixen per part de les administracions (local, autonòmica, acadèmica i estatal) perquè les inscripcions documenten dos personatges significatius de l'inici de l'Imperi Romà: Gai Voconi Plàcid i Gai Licini Marí Voconi Romà. El primer ocupà tots els càrrecs en l'administració saguntina fins arribar

¹ Forner Palanca, María y Palomar Abascal, José Manuel (2024): "Estudio preliminar sobre las lápidas romanas de la escalera de la iglesia de Santa María de Sagunto", pp. 73-88 *Arse* 58. Centro Arqueológico de Sagunto.

a ser President dels Salis i el segon era fill de Plàcid i marit de Popilia Rectina, llinatge destacat de Zaigantha. Voconi Romà estudià a Roma i fou amic de Plini el Jove i gaudí de l'amistat de l'Emperador Trajà de finals del segle I. Els autors revelen que l'article vol ser un estudi preliminar sobre els Voconi, puntualització que indica la pretensió de seguir estudiant els Voconi: l'origen dels Voconi, la dispersió dels Voconi, la procedència de les inscripcions saguntines...

L'any 2014 a l'article que vaig estudiar el santuari de la Muntanya Frontera, al mateix temps que vaig identificar la divinitat solar Tu i no Bogon com havia afirmat Lluís Silgo. Aleshores vaig deduir que els germans Biur Bogon i Iltu Bogon que lliuraren els pilarets votius a Tu eren membres del llinatge dels ibers romanitzats com a Voconi. Atès que en iber s'usen els signes sil·làbics oclusius sonors i sords indistintament, el lexema dels antropònims *Bogon* / *Bokon* i *Vocognius* és el mateix, *bocon* / *vocon*, perquè els ibers no tenien el signe v per representar la bilabial sonora ho feien amb el signe ibèric * [bo] / * [po].²

Amb la utilització de les fonts escrites en iber vaig descobrir que *Bogon* constava de dues paraules ibèriques *Bo gon*; *de manera* que l'antropònim ibèric Bogon es va romanitzar amb l'antropònim romà Voconi. Per demostrar aquella hipòtesi, he hagut de recollir informació de les inscripcions ibèriques per entendre l'estructura nominal *Bogon*, l'ús i la funció en els textos ibèrics. En la documentació arreglada indique la data atribuïda a l'escriptura i el lloc on fou recuperada la inscripció amb la finalitat d'apreciar l'expansió.

2. L'escriptura ibèrica, apropament

Per traduir l'iber cal tindre en compte l'evolució de l'escriptura, almenys el període: ibèric ple ss. IV-III aE, el període final de l'ibèric ss. II/I aE i el període de l'Alt Imperi meitat del segle I aE-II dE escrits en llatí. Abans, però, exposaré allò imprescindible de l'epigrafia, el lèxic i la morfologia de l'iber perquè el lector pugui seguir l'exposició.

Uns conceptes bàsics. L'escriptura ibèrica s'inventà en el segle V aE pels comerciants jònics amb un contingent considerable de semites assentats

² Civera Gómez, Manuel (2014-2015): "El santuari de la Muntanya Frontera de Sagunt (De Tu a Liber Pater)", *Arse* 48-49, pp.151-172. Centre Arqueològic Saguntí. L'article demostra que la divinitat es deia Tu i que Bogon era el nom d'un llinatge. En el present article revise el text i l'escriptura al llarg del període ibèric..

des del s. VI aE a Ibèria, territori que s'estenia des del riu Erau al Rosselló fins al Xúquer i finalment fins al Segura. Els comerciants jònics crearen l'escriptura basant-se en les escriptures fenícia, grega i sobretot assumint la llengua oral ibèrica i elaboraren les textualitats que facilitaren llur activitat com requeria la modernitat grega. El signari és un semi sil·labari perquè consta de signes fonètics i signes sil·làbics. La característica més important de l'escriptura ibèrica és la tendència a l'aglutinament, en el sentit que la tira gràfica no marca les paraules, tot i que sí marca segments (tires gràfiques) on es produeixen encavalcaments i emmudiments. La llargària dels segments depén arbitràriament de l'escrivà i tenia la finalitat de limitar el grup de paraules perquè el lector poguera recordar i relacionar llur significat i poder conformar les frases.

Un poc d'epigrafia. L'iberista Joan Maluquer de Motes s'adonà que els signes ibèrics oclusius s'utilitzaven desdoblats, bàsicament eren síl·labes sonores i amb un traç afegit serien les sordes.³ Bàsicament, la taula dels signes oclusius és la següent. Podeu comprovar-ho:

Oclusius bilabials sonors: ı [ba], ɔ [be], ʀ [bi], * [bo], ɳ [bu].

Oclusius bilabials sords: ʈ / ʀ / ʈ [pa], ɰ [pe], ʀ [pi], * [po], ɳ [pu].⁴

Oclusius dentals sonors: ɣ [da], ɔ [de], ɰ [di], ɰ [do], Δ [du].

Oclusius dentals sords: ɣ [ta], ɰ [te], ɰ [ti], ɰ [to], Δ [tu].

Oclusius velars sonors: ʌ [ga], < [ge], ʀ [gi], ɣ [go], ɔ [gu].

Oclusius velars sords: ʌ [ka], ɰ [ke], ʀ [ki], ɣ [ko], ɔ [ku].

Adonem-nos que el signe sonor de la bi ʀ [bi] és una suau curvatura i el sord ʀ [pi] la curvatura es caragolada, si bé en determinades zones s'escriu com la pi grega, Π. Adonem-nos també que hi ha quatre signes que estan formats per l'encreuament de dos, tres i quatre traços: ɣ [da], ɣ [ta], * [bo] i * [po]. El fet va provocar que els mateixos escriptors ibers confonien uns per altres, fonamentalment la ɣ [da] per la ɣ [ta], la ɣ [ta] per la * [bo], i la * [bo] per la * [po]. Les errades es propiciaren pel fet que els ibers escrigueren indistintament els signes sonors i els sords fins que en el període final de l'iber el signari es va reduir a favor de l'ús de les sonores. Vol dir que l'ús indistint dels signes sonors i sords no implicava en general un valor de significat. L'ús indistint de les síl·labes * [bo]

³ Maluquer s'adonà que hi havia signes que els signes oclusius diferien en un traç, i relacionà la diferència amb la sonoritat.

⁴ No entraré ara a explicar per què els acadèmics iberistes sostenen absurdament que l'escriptura ibèrica no disposa de signes bilabial sords, quan els ibers els utilitzaven, certament no molt, però els utilitzaven i concretament també en els antropònims.

per * [po] i 𐌆 [go] per 𐌆 [ko], ha comportat opinions encontrades entre els iberistes actuals; més encara per discriminar els noms propis dels nom comuns.

Els signes consonàntics presenten també una mena de duplicitat, sense repercussió de sonoritat i significat:

- El fonema labial 𐌛 [m] i el dental 𐌜 [n] són molt propers fins a l'extrem que la ena ibèrica deriva en territori celtiber en ema. La ena líquida comporta la pronúncia del so vocàlic [e].
- El fonema sibilants de la essa 𐌗 / 𐌘, i també la sigma dreta 𐌙 i la sigma tombada 𐌚, marquen els substantius, si bé no sempre. A principi de paraula la essa líquida implica la pronúncia del so vocàlic [e].
- El fonema vibrant de la 𐌞 [r] i el representat pels signes 𐌟 i 𐌠 marquen els noms i substantius i no sempre. La erra líquida implica la pronúncia del so vocàlic [e].
- Els signes vocàlics són: 𐌡 [a], 𐌢 [e], 𐌣 [i], 𐌤 [o] i 𐌥 [u]. Cal dir que en els segles V-III s'utilitzava el signe grec upsilon 𐌦 [ü] per evitar aglutinaments i substituir la a en casos concrets a principi de paraula. Els diftongs decreixents serveixen per mantindre la tonicitat (serien una mena d'accents gràfics): de Bas fan Baisea, de Balque fan Balkeuni, de Zakanda fan Zaikanda.... En el període ibèric ple (ss. IV-III aE) els dissenys d'alguns signes foren concebuts en traços rectes i corbs: 𐌡 [a], 𐌢 [be], 𐌣 [pe], 𐌦 [de], 𐌧 [te], 𐌨 [gu], 𐌩 [ku], < [ge], 𐌫 [ke], 𐌬 [r], 𐌭 [s]. En el període ibèric baix (ss. II aE - II dE) els signes es realitzen en traços rectes i tendeixen a emprar els signes oclusius sonors: 𐌡 [a], 𐌢 [be], 𐌣 [pe], 𐌦 [de], 𐌧 [te], 𐌨 [r] i [gu], 𐌩 [ku], < [ge], 𐌫 [ke], 𐌬 [r], 𐌭 [r], 𐌮 [s]. Per exemple, en les monedes d'Arse del segle IV aE s'escriu 𐌠𐌦 *ker* (representant del senat) i a les inscripcions de Lliria 8, i 𐌠𐌦 *kar* (representant de l'assemblea). En la romanització s'escriuen *gar* i *ger*.

Un poc de morfosintaxi. La identificació dels antropònims suposà un pas decisiu en la comprensió de l'escriptura ibèrica atès que els noms de les persones són els subjectes i els complements de les frases. El coneixement dels antropònims s'inicià el 1908 quan es trobà a Ascoli una placa de bronze amb la relació d'una trentena d'ibers, la turma salluitana, que l'any 89 lluità en la *Bellum Sociales* amb èxit en el setge d'Asculum i Gneu Pompeu Estrabó els premià amb la concessió de la ciutadania romana. A partir d'aleshores sabem que els noms ibers solen estar formats per dues paraules, un prenom i un nom, per exemple Ilur Tibas, i de vegades també aposicions; sobrenom, càrrec... Un nom dels relacionats porta el morfema ko, *Aus Tin ko*. Això indica que el nom és Aus Tin i ko afig un significat lexemàtic "cap de la milícia".

Els iberistes han considerat que l'escriptura ibèrica és indesxifrable perquè consideren que no es coneix cap llengua propera que ens permeta apropar-nos a la etimologia. Sorprenent perquè l'iber conté conceptes i paraules de les llengües més importants parlades i escrites entre els segles V aE i II dE; és a dir: el grec, el llatí i fonamentalment l'iber nord-oriental que al llarg de l'Era esdevingué l'èuscar batua. El mètode d'anàlisi de l'iber que preconitze consisteix fonamentalment a identificar les paraules que conformen les tires escripturàries. El lèxic és fonamental per entendre, per exemple, l'estructura socio-política-militar d'Ibèria. Em referisc a paraules com *kar* "representant de l'assemblea", *ker* "magistrats del senat", *Arse* "fortificació, ciutadella", *ar[e]s* "militar", *ko* (*r*; *n*) "cap (militar) ", *saldui* "cavaller"...

Un poc de semàntica. L'escriptura ibèrica era la formalització de l'iber parlat entre els segles V aE i II dE. Per traduir l'escriptura utilitze l'èuscar batua i auxiliàriament el grec i el llatí. Tot i això, hi ha lexemes que durant dos mil·lennis han variat per l'apertura i el tancament dels fonemes, la sonoritat i l'ensordiment de les síl·labes oclusives... i cal fer correspondre les paraules ibèriques i les paraules basques actuals. Les paraules i expressions, abans d'atribuir-los el significat, han de passar la prova de la funció en el context de les inscripcions. Això suposa realitzar un treball de camp per comprovar l'ús en un mínim de dos contextos escripturaris i assegurar la identificació del lexema i el seu significat. Ho explique aplicat als Bogon devots de la divinitat Tu de la Muntanya Frontera.

Ens centrem en els signes que representen síl·labes i concretament en les bilabial i les velars que s'utilitzen per escriure *Bogon*. Tant la *bo* com les / *go* són dues síl·labes oclusives que poden ser sonores o sordes, com en català i castellà; si bé en iber no responien a una consciència de la fonètica com l'actual, ni a un criteri de la normativa gramatical perfectament elaborada; sinó a l'interés d'oferir una escriptura útil per integrar les xicotetes variacions fonètiques dels parlars iber: rossellonesos, catalans, valencians, bascos, aragonesos... i encara els nouvinguts jònics.⁵

3. El substantiu [go] ʒ / [ko] ʒ

Partisc de la tesi que Voconi és la llatinització de l'ibèric *Bogon* documentats als pilarets votius del santuari de la Muntanya Frontera (F.11.28

⁵ No entraré a explicar els problemes dels iberistes sobre l'epigrafia, resumiré essencialment les meues investigacions perquè el lector em pugui seguir.

i F.1130). La tira gràfica *Bogon* consta de les síl·labes *Bo gon*, les quals segons el moment i el lloc té les formalitzacions: *Po / Bo, kon / gon, koØ / kor*. Als diccionaris basco-castellà, per exemple a l'editat en 1981 per Plácido Múgica Berrondo T-1, p. 891 i T-2, p. 1207 i 1209, els sufixos *-go* i *-ko* indiquen “professió, ofici, càrrec de”. És a dir, per als bascos els sufixos *-go / -ko* són equivalents; fet que reforça la tesi general que l'èuscar procedeix de l'iber i, més encara, utilitzava els signes oclusius sonors i sords indistintament.

Els bascos consideren *-ko* i *-go* sufixos, però en les inscripcions ibèriques comprovem que es comporten com a substantius. Sovint s'escriuen amb ena final, a manera de genitiu, talment com si *gon / kon* significaren “cap de” i també es documenta amb *kor* amb erra final indicant el cas nominatiu, el cap. Apreciem la funció substantiva de *gon / kon, go / ko* en l'escriptura ibèrica:

- *Ede kon*. Ho comprovem en el nom del règul d'Edeta, Edekón / Edeskón (Polibi (10.34.10 i Tit Livi: XXVII·17) format per l'antropònim *Ede* i els substantiu *kon* “el cap”. “Ede, cap dels exèrcit” i encara *Edes ko* “el cap (règul) dels edetans.”⁶
- *Al kon*. Al plom 4 de Pech Mahó, 5ª línia s. III aE. Reproducció: √ΛΣ∨ ∂ϕ! . Transliteració: *Al gon Arba*. Traducció: “El cap (militar) Al Arba”. Comentari: El nom *Al* el documentem al plom de Pech Mahó 2 amb *Alaz Bur*, el morfo *-az* indica que l'aporta la mare. Aquest *Al gon* és ben segur el saguntí *Alcon*, el personatge que no s'atreu a tornar a la Saguntum assetjada per Anníbal a comunicar les nefastes condicions de rendició exigides per Aníbal i Tit Livi dóna per desertor (XXI 12, 4). Ara sabem pel plom de Pech Mahó 2 que es va replegar al Roselló i segurament va morir lluitant contra els cartaginesos l'any 218 aE. El nom l'hauríem d'escriure *Al kon* “el cap *Al*” (Plom de Pech Mahó s. III aE i Livi XXI 12, 3, 4, 6; 13, 1).⁷

⁶ El lector pot rellegir el subapartat d'epigrafia per recordar que en l'escriptura ibèrica és habitual escriure indistintament els signes sonors com els sords, en aquest cas de les velars: *ga/ka, ge/ke, gi/ki, go/ko, gu/ku*. Per evitar confusions, sóc partidari de reproduir l'iber i transliterarlo amb les grafies que l'escrivà utilitzà en l'antiguitat.

⁷ El nom *Alor* està documentat a la fusaiola de Palamós (C.4.2) en el nom *Alor Beri* i al pilaret de Santa Qitèria (D.10.1) en el nom *Alor Iltui*. Respecte d'*Al kon* està documentat al plom 4 de Pech Mahó, línia 5 amb el nom complet *Al kon Arba*. És molt possible que siga el saguntí *Al kon* perquè en la llista de militarització va a continuació de *Kulez Tiger*, cap militar d'Arse. Respecte del nom *Al* està documentat al plom 2 de Pech Mahó en el nom *Alaz Bur*, el morfo *-az* indica que l'aportà la mare.

- *Alor ko* (Livi HR XXI 12, 3, 6 i 8) Fou el missatger d'Anníbal que va oferir a Sagunt les condicions de rendició. Reproducció del nom en iber: $\text{D}^{\wedge}\text{H}\text{Q}\text{Z}$. Segons Tit Livi era edetà i participava en el setge de Saguntum i el deixaren entrar a la ciutat per explicar les condicions de rendició d'Anníbal, les quals foren refusades pels sagandeus. El nom Alor està documentat a la fusaiola de Palamós (C.4.2) amb el nom Alor Beri i al pilaret de Santa Quitèria (D.10.1) amb el nom Alor Iltui.

L'ús del substantiu *ko / kor / kon* en diferents contextos escrits:

- Plom d'Ullastret, Girona. Llistat de mobilització segment 15 (C.2.3), s. IV aE. Reproducció: $\text{ZD}\text{T}\Delta \text{Z}$. Transliteració: *zaldu ko*. Traducció: cap dels cavallers.
- Segell d'àmfora de Pech Mahó s. IV-III aE. Reproducció: $\text{P}\text{T}\text{Q} \text{Z}$. Transliteració: *Biur Ko*. Traducció: [Destinatari el] cap [militar] *Biur*.
- Plom de Pech Mahó 2 s. III aE llistat de mobilització. Reproducció: $\text{P} \text{ZQ} \text{w}\text{P}\text{Z}$. Transliteració: *Pe kor Tois*. Traducció: “el cap [militar] Pe Tois”. Comentari: El llinatge dels Pe es documenta a la carta d'Empúries com a sagandeu escrita en grec del s. VI aE.
- Llúria 40, gerreta del s. III aE coneguda com el vas dels escrits on es narra la revolta dels kar edetans contra Bebi (Babe...). Reproducció d'un dels quatre *kar* revoltats: $\text{A}\text{Q} \text{P} \text{R} \text{ZQ}$. Transliteració: *kar bi Pe kor*. Traducció: “Pe, el segon cap dels kar”.
- Llúria 62 inscripció incompleta al llavi d'un *kel* s. III aE amb dos antropònims: Reproducció: $\text{R}\text{ZM} \text{P}\text{T}\text{H}\text{Q} \text{[...]M} \text{R}\text{ZQ} \text{T}\text{D}$. Transliteració: *Pe kon Iltir [...]i Pe kor Laku*. Traducció: “...del cap militar Pe Iltir i el cap Pe Laku”.
- Plom del Castellet de Palamós amb una relació de mobilització. Reproducció seg 7: $\text{X}\text{T}\text{Z} \text{Z} \text{A}$. Transliteració: *Tal[es] ko ka*. Traducció: “El cap (militar) Tales, paga”. Reproducció segment 14: Reproducció: $\text{X}\text{M} \text{Z} \text{A}$. Transliteració: *Tan ko ka*. Traducció: “Tan, cap (militar), paga”.
- Estela procedent de la necròpolis d'Arse, ciutadella (F.11.4) s. II-I aE. Reproducció: $\text{P}\text{D}\text{M} \text{P}\text{M} \text{X}\text{D} \text{R} \text{ZM} \cdot \text{E}\text{M}$. Transliteració: *Ian Bin dar Be gon eban*. Traducció: “(Sepultura) per a Ian Bin, sufraga el cap (militar) Be”. Comentari: Apreciem que el nom Ian és hebreu, Joan.
- Plom de Tarragona (C.21.8 b) s. II aE, seté segment. Reproducció: $\text{P}\text{T}\text{Q} \text{Z}$. Transliteració: *Agir go*. Traducció: cap (militar) Agir.
- Placa funerària d'Alcalà de Xivert, s. I aE (F.3.3). Reproducció: $\text{I}\text{A}\text{D}\text{R}\text{ZM} \text{V}\text{M}$. Transliteració: *Bal Abe gon doi*. Traducció: “Sepultura del cap (militar) Bal Abe.”

El substantiu *ar[e]s* s'aposa a substantius (propis o comuns) i configura el sintagma nominal amb el significat “cap militar”, “el militar. ..”.

- Llegendra dels dracmes i hemidracmes d'inici dels s. III aE: Reproducció: 𐌱𐌺𐌹 𐌲𐌺𐌹 𐌸 𐌲𐌺 / 𐌱𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌺. Transliteració: *ar[e]s Bigis te egi ar / Arse edar*. Traducció: “Fracció (monetària) d’Arse feta per al militar Bigis”.
- Inscripció musiva d’Andelos, Nafarroa, s.I aE (K.28.1). Reproducció: 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 : 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸. Transliteració: *Ligine. Abuloꝛ a une. egi en Bilbili ars*. Traducció: Fet dels militars de Bilbili a Abulor fill de Ligine. Comentari: El segment: *Bilbili ars*, “els militars de Bilbili” evidencia que *ars* significa “militars”.
- Plom del Castellet de Bernabé final s. III aE (F.13.75). Reproducció: 𐌱𐌺𐌹 𐌸 *𐌲. Transliteració: *ar[e]s ko Poz*. Anàlisi: Els substantiu d’origen grec *ar[e]s* “militar”, el substantiu *ko* “cap” i l’antropònim *Po* en nominatiu *-r*. Traducció: “El cap militar Po”. Comentari: El cap dels kar Po féu la crida a la revolta segons Llúria 40 i en la inscripció que ens ocupa va vèncer els *kar* sagandeus Bebi Tibo i Bi Dede.

Els últims tres antropònims del plom 4 de Pech Mahó formen part d’un llistat de mobilització militar davant de la imminent invasió del Rosselló pels cartaginesos dirigits per Anníbal l’any 218 aE. La informació reforça la importància militar de Saguntum a finals del s. III aE.

- Plom 4 de Pech Mahó, 4ª línia s. III aE. Reproducció: 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸. Transliteració: *Arse. n. ars ko Kulez Tiger*. Traducció: “Kulez Tiger, cap militar d’Arse”. Comentari: El lector s’adonarà que la presència del cap militar d’Arse al Rosselló un any després de la rendició de Saguntum explica que els militars de l’exèrcit arsetà que no moriren en el 219 es replegaren a la Camarga per enfrontar-se a Anníbal. La presència del cap militar d’Arse l’any 218 revela que Zaikanda i Arse tenien un pes militar important a Ibèria.
- Plom 4 de Pech Mahó, 4-5ª línia s. III aE. Reproducció: 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 (amb dificultats de lectura). Transliteració: *Iltir ar[e]s gon*. Traducció: El cap militar Iltir. Comentari: El llinatge dels Iltir està molt documentat a Arse: 1. La inscripció del plom V.00.01 és l’acta del consell militar davant de la Guerra Civil provocada pels cartaginesos amb la participació dels kar d’Edeta, doncs el primer militar que vota per Bebi fou Po Iltir i el tercer, de nom Ede Iltir (probablement el mateix *Ede kon*), votà en contra. Sobre els Iltir hi ha molta més informació.
- Tèssera La mà d’Irulegi s. I aE, salut i comiat. Reproducció: 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸 𐌲𐌺𐌹𐌸. Transliteració: *sorianeku [e]n de Neke Be Erau gon*, “Fel·liç dia de Neke Be [...] pel cap (militar) d’Erau”. Comentari: Apreciem que mitjançant la tèssera el cap de la zona del riu Erau (Rosselló) felicita al també *kar* d’Uralegi (Nafarroa). El riu Erau (Rosselló) i Uralegi (Nafarroa) marquen els extrems d’Ibèria.

Per acabar la documentació sobre els gon / kon expose dos exemples en què el substantiu comú passà a ser substantiu propi:

- Estela Civit de T^a recuperada a Sta Coloma de Queralt ss. II-I aE. Reproducció: 𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆 𐌆𐌆 . Transliteració de la difunta: *an Gona Un doi*. Traducció: ...sepultura a Gona Un. Comentari: El substantiu comú Gon es converteix en nom propi afegint una a, Gona, nom de dona, ben segur perquè era la muller d'un cap militar i del llinatge dels Un, probablement ilercaons.
- Inscripció funerària de la necròpolis d'Arse s.I aE (F.11.14). Reproducció: $\text{𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆 𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆 𐌆 𐌆𐌆𐌆}$. Transliteració: *d'egi · gade · Dals Gonaz ar doi · Dal gon ise nirba*, Traducció: "Sepultura a Dal[e]s Gon-az. Se t'ha fet tard. [Sufraga] amb passió la serva del cap militar Dals." Comentari: El difunt és el cap [militar] Dal[e]s / Tales. El morfema -az del nom Gonaz, revela que era fill de la serva del cap Dal[e]s. Que la mare del cap militar Dales siga una esclava, no vol dir que Dales siga esclau com algú ha suggerit. Cal dir que el substantiu propi Gon que amb el morfema de gentilici -ez i la influència del parlar celtíber que transformà la n amb m (en - em, con - com...) forma el cognom actual Gómez i Gomis. El mateix procés segueix el llinatge Bel amb el morfema -ez formà el cognom Belez i Belis, i el llinatge Per documentat des del segle VI aE amb el morfema -ez formà els cognoms Pérez i Peris...

4. El llinatge dels Po

L'escriptura dual Bo / Po crea el dubte sobre la verdadera escriptura del llinatge Bogon (Bogon / Pogon). El text més aclaridor s'escrigué sobre el sol de vuit rajos situat entre el primer i els segon cavall pintats a la inscripció Lliria 40 del 220 aE.

- Els vas dels escrits d'Edeta Lliria 40:
 Reproducció del segment sobre l'emblema: 𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆 𐌆𐌆 * .
 Transliteració: *el[e] ole kar ko Po*.
 Anàlisi de les paraules: En basc el substantiu *ele* "enfrentament, discussió verbal"; el substantiu *oles* "cria", en iber el substantiu *kar* "representant de l'assemblea", en basc el substantiu *ko* "cap [militar]". El dibuix del sol de vuit rajos és el signe * [po].
 Traducció: "Po, cap dels kar cridà l'enfrontament".
 Comentari: El vas dels escrits amb Lliria 40 és l'única narració ibèrica de la revolta dels *kar* edetans contra el comandant en cap de les

milícies arsetanes, Bebi Tipo. Po, el cap dels *kar* edetans, inicià la guerra civil entre arsetans (Polibi H-3, 15, 7 i Livi HR XXI, 6, 1). A la il·lustració del vas figuren els quatre *kar* edetans esmentats perseguint el *kar* Bebi Tipo. El llinatge dels Po en el segle III aE estava arrelat a Leiria (Edeta) com podem comprovar a les inscripcions de la Factoria Bal-Tu d'Edeta. En conseqüència l'any 220 aE eren del bàndol pro cartaginés; tot i això el llinatge tenia membres prorromans a Saiganda. La referència més explícita al llinatge dels Po la trobem a Lliria 40 perquè narra la revolta dels *kar* edetans contra Zaikanda.

- Vas dels escrits (Lliria 40). Els cinc *kar* esmentats són: 1. Ebir [Giz] era nebot del primer ker d'Edeta [Gi]. 2. *El kar ko Po*, el kar cap (militar) Po, el que féu la crida a la revolta. 3. *kares Po (per ta) bi kor*, “Bo, el segon cap dels kar”. 4. *kar bi Pe kor*, “Pe, el segon kap [militar]”. 5. Tots quatre perseguiren el kar prorromà $\text{A}\varphi$ [1P] $\text{A}\ast$. La frase cabdal és l'escrita signe a signe sobre els rajos del sol o asterisc \ast . Reproducció: $\text{E} \uparrow \text{H} \uparrow \text{E} \text{A} \varphi \text{X} \ast$. Transliteració de la frase 2: *el[e] ole kar ko Po*. Anàlisi: en basc els substantius *ele* “enfrentament”, *ole* “crida”, *kar* “representant de l'assemblea i *ko* “cap (militar)”. Traducció: “Po, cap dels kar [d'Edeta] crida a l'enfrontament”. Comentari: El vas s'il·lustra amb els quatre *kars* edetans perseguint el *kar* Babi Tipo, comandant dels exèrcits arsetans prorromans. La revolta esdevingué l'any 220 aE i els clàssics la documenten (Polibi s, II aE, H-3, 15, 7. i Livi HR s- I dE, 6,) com a guerra civil prèvia al setge i destrucció de Saiganda per Anníbal. La narració lamentablement incompleta està il·lustrada a la gerreta amb figures negres on veiem que els quatre kar edetans persegueixen el *kar* sagan-deu Babi Tipo i tot el fons està escrit com atmosfera del relat. Els cinc kar pertanyien a l'ordre eqüestre, eren militars, per això es representen cavalcant. Entre el primer i el segon cavall perseguidors es dibuixa el signe \ast [po], un sol de vuit rajos, al final dels quals figura un signe ibèric, de manera que els vuit signes conformen la frase explicada i manca només el subjecte de la frase, \ast Po, que n'és el suport. El nové signe és el nom propi: \ast , Po. El dibuix del signe \ast [po] de mides majors demostra la importància del llinatge Po, de fet el sol o asterisc de vuit rajos és l'emblema dels Po.

Els Po van ser una nissaga de militars d'Arse (i dins d'Arse de la polis d'Edeta) que provocaren la guerra civil. Constatem-ho en un parell més de documents.

Plom (V.00.01) de forma semicircular de 39 per 42 cm i recuperat gràcies a la perícia d'uns socis del CAS a la terra del Fòrum procedent potser del tabulari o de la cúria. És un dels documents més importants de la història

d'Arse perquè tracta d'una acta de votació per acordar el comandament de la milícia l'any 220 aE quan els procartaginesos havien provocat la guerra civil entre les polis ibèriques. El primer conseller militar que votà a favor de Ba[s]pe era també del llinatge dels Po, li deien Po Iltir. El segon que votà sí pel candidat li deien Tipo Quebur; el llinatge dels Tipo es formà per la unió dels llinatges militars dels Ti i el dels Po. El kar militar elegit, Ba[s]pe (també Babe, Bebi...), per tres vots contra un, fou Baspe Tipo, el qual era el cap del consell militar arsetà a l'inici de la Guerra Civil Arsetana i es romanitzà i fou embaixador de Roma davant d'Anníbal amb el nom de Baebius Tamphilus junt amb Publi Valeri Flac (Livi, HR XXI, 6, 8).

- Plom recuperat al Castellet de Bernabé (F. 13.75), de l'any 220 aE
 Reproducció: 𐌆𐌵𐌆𐌆 : 𐌱𐌆𐌵𐌆 𐌵𐌆𐌱𐌆 : 𐌲𐌆𐌴𐌴𐌴 : 𐌶𐌴𐌴𐌴𐌴 : 𐌲𐌆𐌴𐌴𐌴𐌴 : 𐌶𐌆𐌴𐌴𐌴𐌴𐌴.
 Transliteració: *Ba zer. ars ko Por. eugilu. zukur ba. Bi Dede an. e gar Babi Tipo an.*
 Traducció: “S’ha produït: el cap militar Po ha derrotat Bi Dede i el kar Bebi Tipo”.

Els Ti, els Tiger, els Tipo, els Pe, els Po... entre altres, eren llinatges que formaven part de l'estructura militar d'Ibèria, de les terres costaneres de la península Ibèrica situades entre el Xúquer i el riu Erau (ara Roselló francès) i foren el rovell de l'ou de la governança militar d'Arse, fonamentals en les guerres civils entre els arsetans i en la defensa del setge i destrucció de Saiganda per Anníbal. En acabar la Segona Guerra Púnica per un senatconsult de Roma es va reconstruir la ciutat de Saiganda i a la ciutadella Arse es van construir els contraforts, el temple del Fòrum Senatorial, potser el temple de Mart i el col·legi dels salis... Dels brancatges de la porta del temple consagrat a la coronació d'Apol·lo procedeix una pedra en la qual es gravà la breu inscripció de perfecta execució: 𐌆𐌴𐌶, de Po, “per Po”. La pedra amb la curta inscripció es reutilitzà en època musulmana en la porta de guàrdia dels agarens i ara està oculta perquè en una intervenció recent cegaren la porta. Si tenim en compte que al timpà del temple es representa la coronació d'Apol·lo per Júpiter, em porta a considerar la possibilitat que el nom del déu Apol·lo en iber era Po.

5. L'estructura sociomilitar d'Ibèria

Segons el gramàtic i filòsof Macrobi Ambrosi Teodosi que va viure entre els segles IV-V dE (Saturnalia I, 19, 5), Neiton era el déu de la guerra dels ibers, l'equivalent al grec Ares i al romà Mart: “...cum Martem solem esse quis dubitet? Accitani etiam, Hispania gens, simulacrum Martiis radiis ornatum máxima

*religione celebrant, Neiton vocantes.*⁸ Durant el segle IV-III el temple de Neiton presidia el costat est de l'àgora, ara placeta dels Dolors, en el camí d'accés a l'Arse, en la confluència dels carrers Dolors, Penyetes i Adriani (ara atzucat dels Dolors). El temple era un edifici exempt, encara ho és pel nord i pel sud pels carrers Penyetes i Dolors; l'est de l'edifici fou ocupat per una casa que conserva el soterrani, el qual en l'edat Mitjana era la cripta de les antigues confraries jueves i després de l'ermita de Sant Andreu. Amb el temps es van construir les cases del carrer. El temple a Neiton, déu de la guerra, presidia l'est de l'àgora. Les restes visibles més antigues són el vetust pany d'opus quadratum de la part nord amb les pedres molt esquarterades.

A l'àgora amb el temple a Neiton fou l'escenari en el qual el senat i el poble de Zakanda encomanaren al sagandeu *Al-kon* (Alcon) que s'entrevistara amb Anníbal per conèixer les condicions d'una rendició digna. No va gosar tornar, seguidament els sagandeus van rebre l'edetà *Alor-ko* (Alorco) per escoltar les vexatòries condicions de rendició. Segons Tit Livi els sagandeus congregats a l'àgora es negaren a acceptar les condicions d'Anníbal i decidiren lluitar fins la mort i la immolació en les flames. A poc els cartaginesos assolaren la segona torre ibèrica que protegia l'accés a l'Arse (la que se situa al sud i propera al Teatre) i feren l'atac final mentre els assetjats cremaven els béns perquè els cartaginesos no traqueren profit amb la victòria.

La destrucció de Sagunt per Anníbal deixà malmés el vell temple dedicat a Neiton. Amb la derrota dels cartaginesos, a final del segle III aE, el senat romà encarregà al cònsol Publi Corneli Escipió (l'Africà) que reconstruïra Saguntum i la ciutadella. Una de les actuacions més importants fou el disseny del Fòrum i la construcció del temple, el qual dista tres-cents metres al sud del temple dedicat a Neiton. Entre les restes recuperades es troba gran part de les pedres del timpà que representaven en un relleu la coronació d'Apol·lo com a déu protector de Saguntum. Doncs, el personatge coronat el representaren abillat de militar com es representava Mart i Neiton. El fet va cridar l'atenció del arqueòlegs. Entenc que la victòria final dels bàndol prorromà aprofità per canviar el déu protector de Saguntum, Neiton per Apol·lo (i també van substituir Neitin per Diana).

Què passà amb l'advocació a Neiton? Dins de les actuacions per reconstruir la ciutadella amb el Fòrum, el gimnàs... i el temple dedicat a Mart i el Col·legi dels Salis entre els segles I aE - I dE. El temple de Mart i el Col·legi

⁸ Almagro-Gorbea, Martín (2002): "Una probable divinidad tartésica identificada, NIETHOS / NETOS", pp. 37-70. *Paleohispanica* 2, Universidad de Zaragoza.

dels Salis se situava al centre de la plaça de Sant Ferran, zona adjunta al Fòrum per l'oest que els romans solien denominar Camp de Mart perquè estava destinada a l'entrenament militar. No disposem fins ara de cap inscripció que ho constate, de manera que és una hipòtesi; però es conserven les cimentacions dels dos edificis exempts al cim de la lloma que dibuixen la planta i destaquen els atris i les sales interiors. Tot sembla indicar que durant la Guerra del Francès, principi del s. XIX, s'assolaren per construir l'Atrinxeament, el mur més potent del Castell amb andanes que conformen la plaça d'Estudiants i protegia l'accés nord a la ciutadella des de la ciutat. Que no tinguem documentat l'existència del temple de Mart i el C. dels Salis, no invalida la hipòtesi perquè tampoc teníem notícies del temple d'Hèrcules fins que Millón, llegint Ambrosi de Morales, transcriví la inscripció del pedestal de l'estàtua d'Hèrcules, de l'ara dels sacrificis i de la silla de l'oficiant.⁹ Les cimentacions i plantes del Temple de Mart i del Col·legi dels Salis necessiten d'una actuació per excavar bé i elevar els murs i convertir-lo en expositors dels materials que pogueren formar-ne part: carreus, columnes, bases, columnes, capitells, sòcals... i els pedestals dedicats als salis i als Presidents dels Salis.

El temple al déu de la guerra Neiton, l'estructura de l'exèrcit sociomilitar d'Ibèria amb els representants del poble (*kar*) i els magistrats del senat (*ker*), els militars (*ar[e]s*), els primers i els segons de l'escala militar, els caps i els cavallers. Amb les monedes d'Arse dels segles IV i III aE, amb els principis ètics de la cúspide social, amb les campanyes electorals objectes de regal (com les pàteres i copes de plata de Tivissa, amb les il·lustracions de les parades militars i dels cavallers sobre ceràmica de Lliria, i l'ordenació de les responsabilitats, evidencien que Arse i Saiganda disposaven d'una estructura sociomilitar molt avançada durant el període iber, ben segur heretada dels grecs jònics i que Octavi August hagué d'aprofitar per dinamitzar sociomilitarment l'imperi Romà. Un indicatiu de la fusió dels ibers arsetans amb els romans és el fet que Bebi Tibo, membre del Consell Militar arsetà, actuà com a embaixador romà davant d'Anníbal amb el nom de Baebius Tamphilus i de forma semblant pogueren actuar en l'estructura militar romana els Bogon, un membre dels quals es romanitzà amb el nom de Gai Voconi Plàcid.

Si les inscripcions bilingües podem datar-les entre els ss. II-I aE, les inscripcions honorífiques sense decret dels decurions podem datar-les entre el senat consuetudinari a Publi Corneli Escipió principi del segle II aE i l'apli-

⁹ Millón, Juan A. (2003): "Saguntos. Una anotación de epigrafía y numismática saguntina del humanista Ambrosio de Morales", *Boletins Avant* 1.

cació a Sagunt de l'estatut de col·lònia romana a meitat del s. I aE. És el cas de construccions tan significatives com el Fòrum Senatorial, el temple de Mart i el col·legi dels Salis, els portòriums, l'aqüeducte de Diana... període que acaba amb la concessió a Saguntum de l'*ordo decurionum* per l'emperador August a finals del s. I aE:

— Inscripció del Fòrum de l'any 14 colocada al front nord a l'empit de la base del temple (Corell 80):

Reproducció: *Cn(aeus). Baebius. Cn(aei). f(ilius). G[al(eria tribu). Ge] min[u]s. Testam[ento]. Cn(aei). Baebi. Cn(aei). f(i)li. Gal(eria tribu). Gemi] ni. fra[tis]. Foru[m. fec].*

Traducció: Gneu Bebi Gèmin, fill de Gneu, de la tribu Galèria, d'acord amb el testament de Gneu Bebi Gèmin, fill de Gneu, de la tribu Galèria, el seu germà va construir el fòrum.

Comentari: A partir de la proposta de Corell, vaig comprovar que la inscripció monumental, tot i el retall que el nostre autor va fer a la proposta d'Alföldy, vaig comprovar que la inscripció constava de tres fragments: oest, centre i est. De manera que en el segment oest estava format per quinze lletres i quatre punts: CN. BAEBIVS. CN. F. GAL El segment central el formaven vint-i-tres lletres i dos punts: GEMINVS. TESTAMENTO. GEMINI. El segment est constava de quinze lletres i tres punts: FRATRIS. FORVM. FEC. De manera que els trenta cinc metres que tenia d'ample el fòrum no donava per a més. Consultant amb llatinistes, si era possible que a la inscripció no figurara el nom del donant i la filiació, decidírem cercar inscripcions en què una persona honorara un germà i el text omitira la filiació del segon i en vam trobar una inscripció recuperada a les Valls. Amb això, la inscripció monumental del Fòrum quedà escursada un poc més: CN. BAEBIVS. CN. F. GAL. / GEMINVS. TESTAMENTO. GEMINI / FRATRIS FORVM FEC.

En el segle I de Gai Voconi Plàcid era un membre de l'elit saguntina com els Bebi, els Popili, els Licini... El fill de Voconi Plàcid, Gai Voconi Romà, va nàixer pels voltants de l'any 60 i estudià a Roma. Voconi Romà es va casar amb Popilia Rectina i molt jove va faltar l'esposa i son pare, pels anys 80. Els saguntins eren conscients del nivell social dels Voconi. Pels anys vuitanta, quan la mort va sorprendre Gai Voconi Plàcid, era potser President dels Salis i estava molt implicat en la construcció del temple de Mart i el Col·legi dels Salis. El fill, Gai Licini Marí Voconi Romà, estudià a Roma, d'ací el cognom Romà, i fou amic de Plini el Jove i de la muller de Trajà. Es diu que redactà a l'emperador Trajà el discurs de la presa de possessió com emperador. Al lapidari es conserva una làpida funerària (Corell 223) procedent de la necròpolis de l'estació dedicada a C. Voconi Cerial per son

pare, Gai Voconi Jacint i sa mare Helna del s. II dE. Diu el nostre autor que el nom grec, Hyacinthus, així com el cognom Cerealis el porten a suggerir que aquest Voconi podria ser llibert dels Voconi històrics, és a dir dels militars Po. És lògic perquè els caps militars tenien dret a un nombre d'esclaus capturats en les campanyes militars. Els voconi com a elits i membres de la cúria tenien esclaus que treballaven les terres i era habitual que a la fi aconseguiren ser lliberts. A Sagunt documentem personatges que aconseguiren ostentar la màxima representació local sent lliberts, és el cas de Marc Fabi Isidor, llibert de Marc, de nom iber Itir, que fou senador i sufragà amb 12 dracmes les obres realitzades del temple de Diana.

6. L'estructura sociomilitar de l'Alt Imperi

Durant la República l'exèrcit de Roma prengué l'estructurà complexa de càrrecs i responsabilitats¹⁰ i fou l'emperador Octavi August qui instaurà l'*ordo decurionum* i *els col-legis religiosos* per regular l'estructura social i cultural de l'Imperi.

L'ordo decurionum

Juli Cèsar, Pompeu i Cras formaven el primer Triumvirat, el qual l'any 60 aE va eregir-se com a caps de l'exèrcit de Roma. La gestió de l'any 59 va estar ple d'irregularitats, però a partir de la conquesta de les Gàl·lies (58-51 aE) li va proporcionar prestigi, riquesa i un exèrcit poderós. Cras va morir i Juli Cèsar declarà la guerra civil contra Pompeu, el qual fou vençut l'any 48 aE i es va convertir en dictador perpetu fins que va ser assassinat a l'entrada del senat l'any 44. Va afillar el seu nebot Octavi August, el qual fou coronat emperador el 27 aE. Amb això s'instaurà l'Imperi en la família Júlia Clàudia: Octavi August (27 aE-14dE), Tiberi (14-37 dE), Calígula (37-41 dE), Claudi (41-54 dE) i Neró (54-68 dE).

L'ordo decurionum consistia a regular l'accés de les elits per ocupar les cúries de les ciutats i els senats locals. Com he exposat a la part primera de l'article, la societat ibèrica arsetana estava regulada per dues cambres: l'assemblea del poble, els membres de la qual s'anomenaven en iber kar, i el senat, els membres del qual es deien en iber ker. Aquesta estructura fou importada a Ibèria pels jònics entre els segles VI-V aE i documentada a Arse des del segle IV aE. Això explica que, quan s'aplicà l'*ordo decurionum*, Ibèria estava

¹⁰ Sevilla Martínez, Javier (2019): "Estructura y ascenso militar en el ejército romano de época imperial: la era de la legión romana", pp. 105-114, *Arte, arqueología e història* 25, Córdoba.

preparada per assumir les regulacions imperials, de fet Tit Livi: H XXI, 12.8 referint-se a final del s. III aE, l'any 219 aE esmenta el senat i a H, XXI, 14.2 durant el setge cartaginés.

Vençuts els cartaginesos, el senat de Roma, mitjançant senatconsult entre els segles III-II aE, ordenà que el consul Publi Corneli Escipió (l'Africà) reconstruïra (*restitutam*) Saguntum, ciutat i ciutadella. Les actuacions a Sagunt implicà el sufragi de les elits, per exemple el Forum Senatorial fou sufragat per Gneu Bebi Gèmino complint el testament del seu germà, les obres abraçaren els regnats d'Octavi August (27 aE-14 dE) i el de Tiberi (14-37 dE). No coneguem el nom dels llinatges que sufragaren el gimnàs (Agarens), el temple de Mart i el Col·legi dels Salis, el temple del Fòrum al culte imperial, els portòriums de la ciutats, els murs de l'arx que donen al sud, el Teatre Romà, l'aqüeducte de Diana (o dels Moros), l'anfiteatre, els ponts sobre el Palància... Sabem per la inscripció honorífica (F.11.8) que Itir, romanitzat com Marc Fabius Isidorus, sufragà l'adequació del temple de Diana...

Saguntum aplicà l'*ordo decurionum* i es monumentalitzà la ciutat com demostren els setze pedestal recuperats fins avui. Els duumvirs de Saguntum aprovaven els decrets i designaven el lloc on construir els monuments. L'organització política de Sagunt constava de tres magistratures (edilitat, duumvirat i qüestoria) i tres sacerdocis (flaminat, pontificat i sacerdoci). El sacerdoci dels salis de Saguntum és l'únic documentat de l'imperi fora de la península Itàlica. A Saguntum els salis rendien culte també a Hèrcules.¹¹ Com expose tot seguit, els pedestals amb estàtua en honor de les elits se situaren al Fòrum Senatorial, al temple de Mart i al Col·legi dels Salis, al temple d'Hèrcules, al temple de Diana i al santuari de la Muntanya Frontera on s'advocava Tu i amb la romanització el *Liber pater*.

Els decrets dels decurions

Josep Corell¹² analitza les inscripcions de monuments construïts per decret del decurions i a les quals cal afegir la que revelà Ambrosio de Morales, va documentar que Marc Martí Celsus pagà el pedestal, l'estàtua d'Hèrcules, l'ara i la cadira construïts per Decret dels Decurions. Reproduesc quinze inscripcions, de les quals 11 foren alçades per Decret dels Decurions i en 4 no figura el dedicant o foren costejades per la mare (53) i un amic (68). Les 11 inscripcions alçades per Decret dels Decurions (DD)

¹¹ Delgado Delgado, José A. (2014): "El sacerdocio salio de Sagunto como problema histórico e historiográfico" *Veleia* 31, pp. 143-162. Vitòria.

¹² Corell, Josep (2002): *Inscripcions romanes del País Valencià Ia (Saguntum i el seu territori)*, entrades 69, 70 i 71. Universitat de València, Fonts històriques valencianes.

eren pedestals: set es recuperaren al Fòrum (Corell 57, 63, 64, 65, 75, 76, 82), dues a l'àgora del Temple de Diana (C.49, 66), una al fòrum d'Hèrcules (A. Morales), una al santurari Liber Pater (C.66).

- Corell 49. Pedestal reutilitzat com a dovella a Araig 9, datat s. I dE. Reproducció: *[M(arco). A]cilio. [M(arci). f(ilio)]. Corn(nelia tribu). Rufo. [proc]oratori. Caesarum. ex. d(ecreto). d(ecurionum)*. Traducció: A Marc Acili Rufus, fill de Marc, de la tribu Cornèlia, procurador del Cèsar, per decret dels decurions.” Comentari: El monument a Marc Acili Rufo podria trobar-se al temple de Diana perquè dista molt poc de la casa Araig 9 i pujada del Castell¹³ on es recuperen els dos fragments.
- Corell 57. Pedestal recuperat al Fòrum Senatorial, datat al s. I dE. Reproducció: *Cn(aeo). Baebio. Cn(aei). f(ilio). Gal(eria tribu). Gemino. pontifici. aed(ili). salio. d(ecreto). d(ecurionum)*. Traducció: “A Gneu Bebi Gèmin, fill de Gneu, de la tribu Galèria, pontífex, edil, sali, per decret dels decurions.” Comentari: els duumvirs de Saguntum aprovaren el pedestal i l'estàtua a qui sufragà el Fòrum Senatorial.
- Corell 63. Pedestal de marbre negre recuperat de la porta de la Salòquia, ben segur procedent del Fòrum Senatorial. Ara desapareguda, datada en el s. I dE. Reproducció: *Q(uinto). Fabio. Cn(aei). f(ilio). Gal(eria tribu). Gemino. pontif(ici). salio. d(ecreto). d(ecurionum)*. Traducció: A Quint Fabi Gèminus, fill de Gneu, de la tribu Galèria, pontífex, sali, per decret dels decurions.
- Corell 64. Pedestal de marbre negre reutilitza a l'església del Fòrum Senatorial, datada poc després del 14 dE. Reproducció: *[Q(uinto)]. Fabio. Q(uinti). f(ilio). Gal(eria tribu). Nigro. [II] vir(o). pontif(ici). ex. d(ecreto). d(ecurionum)*. Traducció: “A Quint Fabi Níger, fill de Quint, de la tribu Galèria, duumvir, pontífex, per decret dels decurions.”
- Corell 65, pedestal recuperat a la plaça Salòquia ben segur procedent del Fòrum Senatorial, datada s. I dE. Reproducció: *C(aio). Licinio. Quinti. f(ilio). Gal(eria tribu). Campano, aedili. II viro. II flamini. ex.*

¹³ Graells i Fàbregat, R. (2008): “Un aplique de casco etrusco de la antigua colección Vives, *Herokleion I*, pp. 69-81.

Aranegui Gascó, Carme (2018): “La romanización de los bronceos ibéricos: el conjunto de Montaña Frontera de Sagunto (València)”, pp. 455-490 *Bronces ibéricos una historia por contar. Libro homenaje al Professor Gérard Nicolini*. 2018.

Més enllà dels treballs esmentats, Josep Àngel Martínez Valiente, saguntí amatent de la història, va ser la primera persona que en produir-se la donació del senglar alat va treballar incansablement fins identificar que es tractava d'un aplique de casc militar ibèric i investigà com va ser confeccionat i l'anàlisi en datall el portà a considerar que fou produït en el període ple de l'iberisme per la utilització de les tècniques artesanals i manuals i de cap manera en el període imperial en què la producció era seriada. Agraesc la informació facilitada per Josep Àngel.

- d(ecreto). d(ecorionum)*. Traducció: “A Gai Licini Campà, fill de Quint, de la tribu Galèria, edil, duumvir per segona vegada, flamen per segona vegada, segons decret dels decurions.”
- Corell 66. Inscripció copiada parcialment i amb dificultat per l’anònim d’un possible pedestal que es troba al forat de la casa dels Anjou, al meu entendre “el agujero” es troba al canal que eixia dels *castellum aquae* (Casa dels Berenguer) i enllaçava amb la sequiola dels Pous) per la part sud, junt a la casa abadia. Reproducció: *C(aio) Licinio [C(ai) f(ilio) Gal(eria tribu)...] d(ecreto). d(ecurionum)*. Traducció: “A Gai Licini... fill de Gai, de la tribu Galèria, per decret dels decurions.”
 - Corell 365. Pedestal de la Muntanya Frontera s. I dE. Reproducció: *Liberò patri / Fabius. Felix / Fabius. Fabianus II viri ex. d(ecreto) d(ecurionum) / pecuni(ia). publi(ca) / faciend(um). cura (verunt)*. Traducció: “A Liber Pater, Fabi Félix, Fabi Fabià, duumvirs, per decret dels decurions, s’encarregaren de fer (aquest monument) amb diners públics.” El monument del santuari de Muntanya Frontera aprovat per Decret dels Decurions revela que era un espai freqüentat pels militars, de fet es recuperà el senglar alat que era l’aplique d’un casc militar ibèric. Cal dir que recentment, a les escriptures rupestres de la Cerdanya Joan Ferrer i Jane ha identificat l’esment de la divinitat ibèrica *urdal*, nom que correspon al basc urde “porc”.
 - Corell 75. Pedestal recuperat al Fòrum Senatorial, s. I dE. Reproducció: *L(ucio). Licinio. L(uci). Ga[l(eria tribu)]. Calvo. ex. d(ecreto). d(ecurionum)*. Traducció: “A Luci Licini Calvus, fill de Luci, de la tribu Galèria, per decret dels decurions.
 - Corell 76. Dos fragments d’un pedestal procedien del Fòrum Senatorial, I dE. Reproducció: *P(ublio). Popil[i]o. P(ubli). f(ilio). Gal(eria tribu) - Avito. ex. d(ecreto decurionum)*. Traducció: “A Publi Popil·li Àvit, fill de Publi, de la tribu Galèria, d’acord amb un decret dels decurions”.
 - Corell 82, inscripció fragmentada i recuperada a la porta de la Salòquia (procedent de l’adjunt Fòrum Senatorial) del s. I aE. Reproducció: *[C(aius)]. F(abius). C(ai). Titinian(us). L(ucius). Luciius. L(uci). f(ilius). II. vir(i). ex. d(ecreto). d(ecurionum). turris. er. mur[o]s. refic(iendos). co[er]averunt]*. Traducció: “Cai Fabi Titinià, fill de Cai; Luci Lucili, fill de Luci, duumvirs, s’encarregaren de refer les torres i les muralles segons decret dels decurions.”
 - Ambrosio de Morales dona compte d’una inscripció (actualment perduda) dipositada a l’església de la Santíssima Trinitat, datada ss. I/II dE.¹⁴ Reproducció: *M. Martius. M. F. Celsus Herculem cum basi et ara*

¹⁴ Millón, Juan Antonio (2003): “Saguntos. Una anotación de epigrafía y numismática

et subseleis svo et Marci Antonini filii svi nomine. DD. Traducció: Marc Marcius Celsus, fill de Marc, en el seu nom i en el del seu fill Marc Antoní dedicà una base de pedestal amb l'escultura d'Hèrcules, l'ara i la cadira (per a l'oficiant) per decret dels decurions.

El col·legi dels salis

Els salis eren els membres del col·legi devots de Mart, déu de la guerra. Com deixà escrit Macrobi (s. IV-V) els ibers rendien culte a Neiton, déu de la guerra assimilat a Mart i protector dels morts en el més enllà d'ací les representacions dels caps de bou en les tombes i mausoleums recuperats a Sagunt. Els salis s'encarregaven de celebrar la festa en honor al déu Ares (després Mart) que se celebrava l'ídus de març. Entre els ritus que se celebraven estava l'entrada a ser majors d'edat amb la impoció de la toga praetexta en els barons i dones majors de 14 anys i la processó que consistia a saltar i dansar simulant una batalla, la reminiscència de la qual sembla ser el ball dels bastonets que veiem en el Corpus de València. Quan Octavi August instaurà l'*ordo decurionum*, quedaren protegits els col·legis religiosos, a Saguntum existien almenys el col·legi dels salis i el dels augustals, de fet s'han recuperat sis inscripcions dels salis: tres eren salis (C.55, C.57 i C.63) i quatre salis més arribaren a ser Presidents dels Salis (C.69, C.68, C.53, C.461). Les quatre inscripcions dedicades a Presidents dels Salis procedien de llocs propers al col·legi dels salis (el C.53 es trobà al Fòrum departament XI, la C.68 es recuperà als Agarens, la C.69 s'encastà a l'empit de l'església de Santa Maria l'any 1799 traslladada pot ser des del Col·legi dels Salis i la C.461 es diposità a la rectoria de Faura i potser procedia del temple de Venus. Les tres inscripcions dedicades a membres salis es recuperaren: dues al Forum Senatorial alçades per DD i una es recuperà del Fòrum del temple d'Hèrcules. Expose la traducció de les inscripcions dels salis:

- Corell 55. Copiada quan es trobava al baluart de la plaça d'Hèrcules, probablement perquè estaria al fòrum del temple d'Hèrcules, datada s. I dE. Reproducció: *M(arco). Baebio. M(arci). f(ilio). Gal(eria tribu). Crispo. aed(ili). Pontif(ici). salio. conlusores.* Traducció: A Marc Bebi Crisp, fill de Marc, de la tribu Galèria, edil, pontífex, sali, els seus col·legues.
- Corell 57. Pedestal recuperat al Fòrum Senatorial, datat al s. I dE.

saguntina del humanista Ambrosio de Morales”, Avant 1, Associació valenciana de numismàtica, Sagunt. Biblioteca Històrica de la Universidad de València, signatura Z-10/94. Ambrosio de Morales sic) Las antigüedades de las ciudades de España que van nombradas en la Coronica, con la aueriguacion de sus sitios, y nombres antiguos / que escreuia Ambrosio de Morales...; con vn discurso general, donde se enseña todo lo que a estas aueriguaciones pertenece.... Alcalá de Henares : En casa de Juan Iniguez de Lequerica, Año XDLXXV, pp. 77, 77v y 78.

- Reproducció: *Cn(aeo). Baebio. Cn(aei). f(ilio). Gal(eria tribu). Gemino. pontifici. aed(ili). salio. d(ecreto). d(ecurionum)*. Traducció: “A Gneu Bebi Gèmin, fill de Gneu, de la tribu Galèria, pontífex, edil, sali, per decret dels decurions.”
- Corell 63. Pedestal de marbre negre recuperat de la porta de la Salòquia. Ara desapareguda, datada en el s. I dE. Reproducció: *Q(uinto). Fabio. Cn(aei). f(ilio). Gal(eria tribu). Gemino. pontif(ici). salio. d(ecreto). d(decurionum)*. Traducció: A Quint Fabi Gèminus, fill de Gneu, de la tribu Galèria, pontífex, sali, per decret dels decurions.
 - Corell 53. Pedestal recuperat al Forum Senatorial, datada en el s. II dE. Reproducció: *L(ucio). Aemilio. L(uci). f(ilio). Gal(eria tribu). Gallo. aed(ili). Iiviro. flam(ini). II s[a]liorum. mag(istro). [qu]aestori. pontif(ici). [Ae]milia. L(uci). f(ilia). Severa. filio*. Traducció: A Luci Emili Gal-lus, fill de Luci, de la tribu Galèria, edil, duumvir, flamen per segona vegada, president dels salis, qüestor, pontífex. Emilia Severa, filla de Luci, al seu fill.”
 - Corell 68. Inscripció recuperada en la plaça de la Governadora, s. II dE. Reproducció: *Q(uinto). Varvio. Q(uinti), f(ilio). Gal(eria tribu). Celeri. aed(ili). II vir(o). flam(ini). bis · salior(um) mag(istro) · quaestori. P(ublius). Baebius. Venustus. amico*. Traducció: Quint Varvi, fill de Quint, Celeri tribu Galèria edil, II viro, flamen dues vegades, President dels Salis. Pel seu amic Publi Bebi Venust.
 - Corell 461. Inscripció sepulcral datada del s. II dE, rectorat de les Valls, fragmentada i copiada per Ribelles el 1820, desapareguda. Reproducció: [-] Valerio L(uci) fil(io) Gal(eria tribu O[pta]to) an(norum) XXXV [-] aed(ili) flam(ini) [I]Ivir(salioru[m m]ag(istro) Varvia Sa[-] [f]il(io) pii[ssimo]. Traducció: A ... Valeri Optat, fill de Luci, de la tribu Galèria, de 35 (?) anys, edil, flamen i duumvir, president dels salis. Varvia Sa[-] al seu fill afectuosíssim.
 - Corell 69. Inscripció sobre una gran pedra que fa 167 cm de llarga per 59 cm d'ampla i la cartela inscrita fa 57 cm de llarga per 42 cm d'ampla, la qual es troba a l'empit de l'església de Santa Maria, del s. I dE. Reproducció: *C(aio). Voconio. C(ai). f(ilio). Gal(eria tribu). Placido. aed(ili). II viro. II. famini. II questori. saliozem. magistro*. Traducció: A Gai Voconi Plàcid, fill de Gai, de la tribu Galèria, edil, duumvir per segona vegada, flamen per segona, qüestor, president dels salis.”

7. La procedència de les inscripcions dels Voconi

Corell ressenya tres inscripcions dels Voconi: la de Gai Voconi Plàcid C.69 exposada en el subapartat anterior, la C.70 dedicada al pare de Voconi Romà i la C.71 inscripció funerària dedicada a Popília Rectina.

Reproduisc les dues inscripcions dels Voconi reutilitzades a l'empit de les escales de Santa Maria:

- Corell 70. Inscripció fragmentada i desapareguda. Text recuperat: [...] VOCONIUS ROMANO / PATRI OPTIMO. Traducció: Voconi Romà, al seu pare òptim. Comentari: Corell planteja el dubte si el seu pare òptim era Gai Voconi Plàcid. Els tractadistes consideren que el monument funerari se situava a la partida Arbot/Arbeit (Arbesa?) de Petrés entre el poble i el riu.
- Corell 71. Inscripció sobre una gran pedra reutilitzada a l'empit de les escales de Santa Maria que fa 123 cm de llarga per 63 cm d'ampla i la cartela inscrita fa 48 cm de llarga per 46 cm d'ampla. Reproducció: POPILIAE · L · F · RECTINAE · AN · XVIII · C · LICINIUS · C · F · GAL · MARINUS · VOCONIUS · ROMANUS. Tansliteració: *Popiliae · Luci · filiae · Rectina · annorum "XVIII · Caius · Licinius · Cai · filius · Galeria tribu · Marinus Voconi Romanus · uxori*. Traducció: "A Popilia Rectina, filla de Luci, de 18 anys. Gai Licini Marí Voconi Romà, fill de Gai, de la tribu Galèria, a sa muller".

Les tres inscripcions dels Voconi i les cartes de Plini el Jove ens permeten conèixer a grans trets la vida del saguntí Gai Voconi Romà: Va nèixer l'any 62. La riquesa de la mare li va permetre estudiar dret i literatura a Roma. Plini el Jove fou condeixeble i valedor de Gai Voconi Romà. Es va casar amb Popília Rectina del llinatge dels Popilii, la qual va morir als 18 anys d'edat. Poc abans o després va morir el pare Gai Voconi Plàcid i sa mare es va casar amb Licini Marí de l'*ordo eqüestre* i aquest adoptà Gai Voconi Romà, per això Voconi Romà a l'epitafi de la inscripció sepulcral de Popilia Rectina porta inserit el nom del segon marit de sa mare, Licini Marí. Pel seu amic Plini, l'any 97 va obtenir el flaminat de la Hipània Citerior i va aconseguir que Nerva li concedira el *ius trium liberorum* que el lliurava d'algunes exempcions. Plini sol·licità de Trajà que li concedira a Voconi Romà l'*ordo senatorial* i l'any 100 sol·licità a l'emperador que li consedira un tribonat (si bé no sabem si ho va aconseguir). Plini parla de les possessions, vinyes i de la vil·la que Voconi Romà estava construint-se prop de la mar.

Atès que els carreus són de calcària dolomítica de Sagunt, el treball de repicat, la cartel·la i la caligrafia de les inscripcions C.69 i C.71, Corell considera que podrien haver format part del mateix monument. N'estic d'acord i afegiria que prodrien haver estat fetes pel mateix taller, el qual podria situarse ben possiblement al final del carrer Mariano Mestre (la pedrera del Tragant). Cal dir que Palomar rectifica les mides dels carreus que donà Corell perquè les amida i les dibuixa proporcionalment: la pedra

C.69 fa 167 cm de llarg x 59 d'ampla (i desconeguem la profunditat) i la C.71 fa 123 cm de llarga per 63 cm d'ampla (i desconeguem la profunditat). Josep Corell, seguint el rastre dels diversos tractadistes dóna per bo que el monument es trobava a la quinta de n'Arbot (Arbesa), entre Petrés i el riu on sembla que els Voconi tenien una propietat. Jo ho dubte perquè els tres pedestals honorífics alçats als Presidents dels Salis se situaven en llocs notables: el C.53 a Luci Emili Gal·lo al Fòrum Senatorial, el C.61 a Valeri Optat sembla que al temple de Venus i el C.68 a Quint Varvi Celeri al temple de Mart i al Col·legi dels Salis. Al meu entendre el monument dels Voconi podria haver-se construït a tres llocs:

1. És possible que els carreus C.69 i la C.70 a Gai Voconi Plàcid podrien haver estat recuperats al voltant del Temple de Mart i al col·legi dels Salis. Hi ha dos fets que ho farien factible: 1. Popilia Rectina ocupava només una part del monument en el qual es guardava memòria de Voconi Plàcid i de Popilia Rectina membre de l'elit saguntina, dels Popili; de fet, al Fòrum Senatorial hi havia pedestals amb estàtua dedicats a Publi Popili Avit i a Gai Lucini Campà. 2. El monument podria haver-se alçava a la fi del camí d'accés a l'arx, zona que alguns arqueòlegs han considerat necròpolis. Avui l'Atrinxerament d'Estudiants desvirtua el paisatge del segle I; però, si ens l'imaginem com era abans del segle XVIII-XIX, el Col·legi dels Salis i el temple de Mart eren a l'entrada del Camp de Mart. Gai Voconi Plàcid va viure entre els segles I aE-I dE i va aconseguir un dels *cursus honorum* més complets del municipi de Saguntum. Va exercir d'edil de l'administració saguntina, va ser dues vegades duumvir, dues vegades flamen (ben probablement Martialis), va ser qüestor, President dels Salis del col·legi de Saguntum i va accedir a l'*ordo equestre*. Si Gai Voconi Plàcid va ser duovir *aedi locandae* de Saguntum, potser s'ocupà d'eregir el temple de Mart i el col·legi dels Salis. És probable, això reforçaria que els carreus procediren del temple de Mart i del col·legi dels Salis. Atès que el camp epigràfic s'ha de llegir en vertical, els dos grans carreus podrien ser la base d'un pilar que potser estava rematat amb l'estàtua de Gai Voconi Plàcid o potser formaven part dels murs del Col·legi dels Salis. Si fou així, la inscripció funerària C.71 a Popilia Rectina i la C.70 al pare de Gai Voconi Romà podria haver-se recuperat de la necròpolis de l'arx. Si el dos carreus es trobaven davant dels Col·legi dels Salis, zona considerada necròpolis, pogueren ser traslladats a la ciutat a finals del segle XVIII aprofitant que el temple de Mart i el Col·legi dels Salis s'assolaren a l'inici de la Guerra del Francès i es reutilitzà la pedra en la construcció de l'Atrinxerament, el gran mur que protegeix la porta nord de l'*arx* i creà la plaça anomenada Estudiants. Que l'any

1799 feren l'empit i les escales de l'església de Santa Maria, reforça la proposta. Aleshores la ciutat comptava amb Enric Palos ben conscient i compromés en la recuperació del patrimoni històric i concretament de les inscripcions antigues. Potser fou, l'alcalde i procurador del patrimoni històric saguntí, qui baixà les pedres, les agrupà per integrar-les al Quarto de les pedres, primer museu de Sagunt que se situava a l'edifici sud de la plaça Major, a uns metres de l'empit de les escales. Potser, davant del volum i el pes de les peces, d'uns mil quilos cadascuna, va decidir reutilitzar-les en l'empit de les escales al temps que quedaven exposades públicament. Si fou així, potser Palos va veure com estaven utilitzades al col·legi dels Salis o al temple de Diana i intentà reproduir-ho aleshores en un temple cristià.

2. Una segona possibilitat factible és que el monument als Voconi procedira dels voltants del Temple de Diana, deessa titular de la ciutat, ben prop també de les escales de Santa Maria on es reutilitzaren. Certament a la inscripció C.69 no figura el dedicant i no indica que fora alçat per Decret dels Decurions. Ens manca informació, si bé personalment considere que el dedicant fou Gai Voconi Romà com s'explicita a la inscripció C.70 i, si el fill n'era exempt, la despesa anà a càrrec del municipi.
3. És molt possible que els tres grans carreus dels Voconi procediren del Portòrium septentrional de la ciutat originalment en forma d'arc de triomf amb una gran porta central adintellada i dues laterals més menudes (igual a la que queda en peu). De manera que, d'estar encertat, les pedres amb les inscripcions podrien correspondre a la part occidental del portòrium desmuntat. La hipòtesi compta al seu favor que les pedres dels Voconi tenen les mides de les pedres que es conserven del portòrium i que el(s) portòrium(s) foren obres monumentals, més encara quan podem comprovar que a la part superior disposaven de bases per a estàtues. Si és aquest el cas, les inscripcions evidenciarien que els Voconi sufragaren el portòrium septentrional de Saguntum que enfilava la porta central amb el pont sobre el Palància del qual romanen l'arranc nord i tres dels pilons. Sabem que la ciutat constava almenys de tres portòriums o duanes: el septentrional al qual em referisc, l'oriental que se situava en la cruïlla dels carrers Rosa i Rassetta, i l'occidental o porta dels Aliacrans que se situava a l'inici del carrer Capellà Pallarés. Potser un quart portòrium se situava al sud en la intersecció del camí de Lliria, el camí dels Rolls i el carrer de València. Si els Voconi sufragaren el portòrium septentrional, les pedres amb les inscripcions podrien haver estat recuperades per Palos en la segona meitat del segle XVIII i reutilitzades a l'empit de les escales de Santa Maria.